

Πρόλογος

του συγγραφέα

*... του μαθαίνω
ονόματα σαν προσευχές, του τραγουδώ τους νεκρούς μας.
Α, φτάνει πια! Πρέπει να λέμε την αλήθεια στα παιδιά.*

Μ. Αναγνωστάκης, «Στο παιδί μου»³

Δεν αποφάσισα χωρίς αναβολές ή δισταγμούς τη δημοσίευση αυτού του βιβλίου. Τον επιζητούμενο από κάθε συγγραφέα «ἔπαινο τοῦ Δήμου καὶ τῶν Σοφιστῶν» ελάχιστοι αξιώνονται· την έκθεση όμως κανείς δεν μπορεί να την αποφύγει. Και η έκθεση είναι ακόμη δυσκολότερη, όταν κοινοποιεί πλευρές της ιστορίας μας· ιστορίας προσωπικής, πολύ περισσότερο –κι ας μοιάζει παράδοξο– συλλογικής, στην οποία αναπόδραστα μετέχουμε:

Κάθε άτομο διάγει όντως διπλή ζωή: η μία όντας το ίδιο ο αυτοσκοπός του· και η άλλη, ως ο κρίκος μιας αλυσίδας, την οποία υπηρετεί ενάντια στη θέλησή του, ή τουλάχιστον χωρίς τη συμμετοχή της. (Freud, 1914a, σ. 78)

---

³ Από την ποιητική συλλογή «Ο Στόχος», στο Αναγνωστάκης (επιμ.) 1970.

Επιστρέφοντας το 1988 στη γη που άφησα μετά την τουρκική εισβολή, ξαναβρίσκω την Κύπρο διαφορετική και ταυτόχρονα ίδια: με διακατέχει ένα αίσθημα ανοικείας οικειότητας σχεδόν με τα πάντα... Παρά την εντυπωσιακή οικονομική ανάκαμψη και κοινωνική πρόοδο, τα τραύματα του 1974 χαίνουν ακόμη: τραύματα προσωπικά, οικογενειακά, κοινωνικά, πολιτικά. Κι ανάμεσά τους εκείνο των αγνοουμένων και ο αγώνας των οικογενειών τους για την ανεύρεσή τους. Τότε είναι που διακινείται το ενδιαφέρον μου για τους αγνοούμενους και μαζί με την Ειρήνη Γεωργιάδη ξεκινούμε τις έρευνές μας, ανακοινώνουμε και δημοσιεύουμε τα πρώτα αποτελέσματά τους (1989-1998).

Τι οδήγησε για δεκαετίες ολόκληρες πολιτεία και λαό σ' ένα αδύνατο πένθος, για την ακρίβεια σ' έναν ατέρμονο κοινωνικό θρήνο; Ποιος δεν έχει δει τις εικόνες εκείνων των μαυροφορεμένων γυναικών, επί δεκαετίες στην πρώτη γραμμή κάθε εκδήλωσης για την προώθηση του Κυπριακού, να επιδεικνύουν τις φωτογραφίες των χαμένων γονιών, αδελφών, συζύγων και παιδιών τους; Ποιοι λόγοι μάς οδήγησαν να προτάξουμε μιας ευρύτερης εθνικής και πολιτικής διεκδίκησης την προσωπική οδύνη των συγγενών;

Για το θέμα γράφτηκαν έκτοτε πολλά: αναρίθμητα δημοσιογραφικά ρεπορτάζ, αρκετά επιστημονικά άρθρα και λίγα βιβλία. Τα πρώτα το 1995-96, άλλα το 2000, τα περισσότερα μετά το 2010. Είναι κι αυτός ένα λόγος που αποφάσισα να συμπεριλάβω σε αυτό το βιβλίο αναφορές από τις προ τριακονταετίας μελέτες μου. Οι νεότερες, δικές μου και ξένες, επιβεβαιώνουν εκείνη την πρώτη διαίσθηση και

τα συμπεράσματα, δίνοντας συνέχεια στην πρόοδο των υποθέσεων εργασίας και των αποτελεσμάτων της. Ένας άλλος λόγος είναι γιατί οι έρευνές μου για τους αγνοούμενους, παλιότερες και πιο πρόσφατες, εντάσσονται σε ένα ευρύτερο εγχείρημα κατανόησης των διεργασιών της απώλειας και της θέσης του πένθους μέσα στον πολιτισμό, ιδιαίτερα στον Δυτικό. Κι όλα αυτά μέσα από μια διττή προσέγγιση Ψυχανάλυσης και Ανθρωπολογίας.

Η Ψυχανάλυση, όπως την ορίζει ο ίδιος ο ιδρυτής της, είναι πρώτα απ' όλα «διαδικασία για τη διερεύνηση των ψυχικών διεργασιών, που θα ήταν μάλλον απροσπέλαστες με κάθε άλλο τρόπο...» (Freud, 1923b, σ. 235). Η αναζήτηση της κατανόησης του αγνώστου που ενυπάρχει στον καθένα μας, δηλαδή του *Ασυνειδήτου*, παραμένει πάντα το αντικείμενο της Ψυχανάλυσης, και η επιδιωκόμενη ψυχική ένταξη του ανοίκειου το ζητούμενό της, όποιος και να είναι ο τόπος στον οποίο εκδηλώνονται: το ατομικό υποκείμενο, η οικογένεια, η ομάδα, η κοινωνία, ο πολιτισμός.

Η Ανθρωπολογία υπήρξε αρχικά η προσπάθεια να εντάξουμε στη γνώση μας για τον Άνθρωπο ό,τι η επιτόπια έρευνα μικρών και πρωτόγονων κοινωνιών μπόρεσε να αναδείξει κατά τους χρόνους των ανακαλύψεων και των αποικιοκρατιών. Στη συνέχεια, από τη μελέτη της ιστορικής εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας το ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων στράφηκε στην κατανόηση πολιτισμικών διεργασιών και συμβολικών συστημάτων –συγγένειας, γάμου, ασθένειας, θανάτου...– ανά τον κόσμο.

Εν ολίγοις, το βασικότερο εγχείρημα της εργασίας μου

είναι η υπό τη διττή προσέγγιση Ψυχανάλυσης και Ανθρωπολογίας συμβολή στην ανάδειξη ανεπίγνωστων κοινωνικών και ασυνείδητων ψυχικών διεργασιών που μετέχουν της ιστορικής αιτιότητας και της πολιτισμικής εξέλιξης. Ιδιαίτερα θα επικεντρωθώ στην πρόταση μιας κλινικής της απώλειας και της θέσης του πένθους μέσα στον πολιτισμό και την πολιτική. Οδηγός μου σε αυτό το εγχείρημα είναι κατ' αρχάς οι έρευνές μου οι σχετικές με το ζήτημα των Κύπριων αγνοουμένων από την τουρκική εισβολή του 1974.

Να γιατί έγραφα πρωτότερα πως η δημόσια έκθεση μη συνειδητών πτυχών της συλλογικής ιστορίας, της οποίας είμαστε οι κρίκοι, είναι οδυνηρότερη και από αυτή ακόμη την έκθεση της προσωπικής μας ιστορίας. Μήπως ασύνετα αντλήσαμε δύναμη από τη δικαιολογημένη ανείπωτη τραγωδία των συγγενών των αγνοουμένων; Επενδύοντας πολιτικά, κοινωνικά και προσωπικά στο θέμα, μας επιτρέπεται να συνεχίζουμε να αγνοούμε επώδυνα συναισθήματα, προσωπικά όσο και συλλογικά, τα οποία υπερβαίνουν κατά πολύ το ζήτημα των αγνοουμένων; Επίσης, πώς μπορείς ως κλινικός και ως ερευνητής να προσεγγίσεις μιαν ασυνείδητη κοινωνική συμμαχία της οποίας είσαι αναπόφευκτα συνδρομητής και συνένοχος;

Η πρώτη δημοσιοποίηση των ερευνών για τους αγνοούμενους ανάγεται στο μακρινό 1991. Ακολούθησαν κι άλλες πολλές στα ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά, αλλά πάντα μέσα στον στενό και «προστατευμένο» χώρο των συναδέλφων. Τη δύναμη, για να μην πω το κουράγιο, για την έκδοση ενός βιβλίου που θα διαβαζόταν από κοινό Ελληνοκύπριων

τη βρήκα στην ανάγνωση μιας συνέντευξης, που απόσπασμά της έβαλα για προμετωπίδα του βιβλίου. Ξαφνικά τη θυμήθηκα, καθώς την είχα ακούσει από το στόμα της Μαρίλιας Αϊξενστάιν-Αβέρωφ, όταν πριν χρόνια είχε μιλήσει για την καταστροφή της σκέψης και τη δημιουργικότητα.

Τα πιο πάνω ερωτήματα ήταν μερικά από αυτά που με απασχολούν, ως ψυχαναλυτή πια, στην Αθήνα, όπου εγκαθίσταμαι τα αμέσως μετά τη σύντομη παραμονή μου στην Κύπρο χρόνια. Αναστοχάζομαι βιώματα και συλλογικές εγγραφές και αναπτύσσω ακόμη περισσότερο τη σκέψη μου πάνω στο ζήτημα των αγνοουμένων· ιδίως μετά και την τροπή που παίρνει το θέμα στην αρχή της νέας χιλιετίας με τις εκταφές και ταυτοποιήσεις των οστών εκατοντάδων μέχρι τότε αγνοουμένων. Ξεκινώ ένα νέο κύκλο ερευνών και δημοσιεύσεων μεταξύ 2012 και 2020.

Η επικαιροποιημένη τις τελευταίες δεκαετίες προβληματική της απουσίας και του αρνητικού, της απώλειας και του πένθους ανανεώνουν το ενδιαφέρον μου για τη σύγκλιση Ψυχανάλυσης και Ανθρωπολογίας. Οι τεράστιες και ταχύτατες αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών –πολιτικές, οικονομικές, τεχνολογικές, κοινωνικές– συγκλονίζουν και ανατρέπουν τις ανθρώπινες βεβαιότητες: τη σχέση του ανθρώπου με το χρόνο, το χώρο, τον πλησίον αλλά και τον ξένο, τη σχέση του με ό,τι θεωρούσε θέσφατο και αναλλοίωτο, με τις μεγάλες ιδεολογίες, με την απώλεια, τη φθορά και το θάνατο. Δημοσιεύω μια σειρά σχετικών άρθρων και υποστηρίζω στο Πανεπιστήμιο της Λυών, απ' όπου είχα αποφοιτήσει το 1988, μια Διδακτορική διατριβή με θέμα τις

οριακές ψυχικές οδύνες του υποκειμένου και τα απαιτούμενα για τη συμβολοποίησή τους κοινωνικο-πολιτισμικά πλαίσια.

Ένα μέρος αυτών των εργασιών επανεπεξεργάζομαι τα τελευταία δύο χρόνια, με στόχο να τα δημοσιεύσω στη γλώσσα μας με τη μορφή ενός ενιαίου βιβλίου. Θα ξεκινούσε από τις εργασίες μου πάνω στο θέμα των αγνοουμένων της Κύπρου και θα οδηγούσε στη γενίκευση και θεωρητικοποίησή τους σε μια συμπεριληπτική θεωρία του πένθους, δηλαδή μια θεωρία που θα συμπεριελάμβανε την κατανόηση των πέρα του ατομικού υποκειμένου παραμέτρων του πένθους και τη μεταξύ τους σύνδεση: οικογενειακών, κοινωνικών, πολιτικών. Το βιβλίο θα ολοκληρωνόταν με την προβληματική της αποστροφής της απώλειας και τη θέση που ο σύγχρονος Δυτικός πολιτισμός επιφυλάσσει στο πένθος.

Ωστόσο, βλέποντας ολοκληρωμένο το εγχείρημα, διαπίστωσα πως πρόκειται για ένα ογκώδες βιβλίο. Προτίμησα έτσι την έκδοση δύο ξεχωριστών βιβλίων. Ένα πρώτο, το ανά χείρας, αναδιατυπώνει έρευνες δεκαετιών αφιερωμένες σε διάφορες πτυχές και αναγνώσεις σχετικές με τους αγνοούμενους της Κύπρου. Με οδηγό την πορεία της διεκδίκησής τους από τους συγγενείς τους, θα επιδιώξω την ανάλυση των προσωπικών και κοινωνικών συνιστωσών, οι οποίες συγκρότησαν την υπόθεσή του σε ένα αδύνατο πένθος.

Θα επιχειρήσω επίσης να αναδείξω το πολιτικό βάθρο πάνω στο οποίο εδράζεται η επιλογή αυτής της διεκδίκησης και το οποίο δεν εξαντλείται στους επίσημους εκπρο-

σώπους της συλλογικότητας. Αφορά στην ίδια τη συλλογικότητα. Το βάθρο αυτό όχι μόνο στηρίζει αλλά και συνδαυλίζει την απουσία μιας συλλογικής προσπάθειας διεργασίας της απώλειας, η οποία, μέσα σε ένα ευρύτερο περιβάλλον κοινωνικής αποσάθρωσης του σκέπτεσθαι, υπερβαίνει την απουσία των αγνοουμένων. Αφορά στην επιβίωση και το μέλλον της Κύπρου.

Οικοδόμησα μια κλινική της απώλειας και του πένθους, βασισμένη πάνω σε αυτό το παράδειγμα που αρθρώνει προσωπικές, οικογενειακές, κοινωνικές, αλλά και πολιτισμικές και πολιτικές οδύνες και διεργασίες. Στη συνέχεια του βιβλίου η κλινική αυτή γενικεύεται σε μία συμπεριληπτική του περιβάλλοντος ψυχαναλυτική θεωρία του πένθους.

Με άλλα λόγια, επιχειρώ να προτείνω μια κλινικο-θεωρητική προσέγγιση της απώλειας και του πένθους τόσο στην προοπτική του ατομικού υποκειμένου, όσο και της οικογένειας και της κοινωνίας, βλέπε του πολιτισμού και της πολιτικής, έχοντας ως αφετηρία και οδηγό το ζήτημα των Κύπριων αγνοουμένων.

Το δεύτερο βιβλίο, που θα εκδοθεί μέσα στο επόμενο διάστημα, θα ολοκληρώνει το εγχείρημα. Θα αναλύει τις ιδιαιτερότητες που ενέχει η αντιμετώπιση της απώλειας και του πένθους στο πλαίσιο της μετανεωτερικής συνθήκης, με επίκεντρο τη ρευστότητα των εννοιών υποκειμένου, αντικειμένου και περιβάλλοντος. Στη συνέχεια θα επιχειρήσω να αναδείξω, πλάι στην εργασία του ονείρου, την εργασία του πένθους ως πρότυπο ψυχικής λειτουργίας. Θα αναζητήσω τη θέση του πένθους μέσα στον πολιτισμό και τέλος

θα υποστηρίξω την υπόθεση μιας γενικευμένης αποστροφής της απώλειας μέσα στον σύγχρονο Δυτικό πολιτισμό, η οποία συνδέεται με ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του πολιτισμού μας. Εξ ου και ο τίτλος του βιβλίου: *Νηπενθής πολιτισμός*.

Και τα δύο βιβλία φιλοδοξούν να συμβάλουν, όπως προείπα, στην ανάδειξη ορισμένων ανεπίγνωστων κοινωνικών και ασυνείδητων ψυχικών διεργασιών που μετέχουν της ιστορικής αιτιότητας και της πολιτισμικής εξέλιξης. Εμπλουτισμένα τόσο από την Ομαδική Ψυχανάλυση όσο και από την Κοινωνική και Πολιτική Ανθρωπολογία, καλούν να αποκεντρώσουμε το επιστημονικό ενδιαφέρον από το ατομικό υποκείμενο και να αναδείξουμε τον ρόλο του περιβάλλοντος.

Ούτως ή άλλως, η πραγματικότητα, η απώλεια, το όριο γενικά, δεν είναι ευμενώς αποδεκτά από κανενός το Ασυνείδητο. Σημαντικές ψυχικές διεργασίες, συνεπικουρούμενες από πολιτισμικές διαδικασίες, κινητοποιούνται ώστε το Εγώ να μπορέσει να βρει εκείνους τους αναγκαίους συμβιβασμούς, χάρη στους οποίους η ζωή καθίσταται εφικτή, ασφαλέστερη και πιο ικανοποιητική. Προς αυτή την κατεύθυνση κάθε πολιτισμός και κάθε ψυχισμός αναπτύσσει με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία τις δικές του στρατηγικές.

Το βιβλίο αυτό, παρά το συναισθηματικό του φορτίο, δεν είναι ένα βιβλίο για τη γενέτειρά μου, μια απόπειρα *Εξήγησης της Γλυκείας Χώρας*, σαν εκείνη του Μαχαιρά⁴.

---

⁴ *Εξήγησης της γλυκείας χώρας Κύπρου*. Η περίφημη αυτή χρονογραφία, ένα από τα πρώτα γραμμένα στη Νέα Ελληνική κείμενα,

Απλά γιατί *γλυκεία Χώρα* δεν είναι μόνο η Κύπρος. Είναι ο γλυκός τόπος απ' όπου ο καθένας μας ξεκίνησε το ταξίδι του στον κόσμο, οι χώροι που κάποτε κατοίκησε: οι κόλποι της μητέρας μας, του περιβάλλοντός μας. Αυτοί οι ίδιοι χώροι έκτοτε μετοίκησαν εντός μας, μέσω ενδοβολών, ταυτίσεων, με τη μορφή αναμνήσεων και μνημών που έκτοτε μας συνοδεύουν.

Ωστόσο, η εντύπωση πως η χώρα υπήρξε μόνον *γλυκεία*, είναι αυταπάτη, για πολλούς μια άμυνα. Ως βρέφη μάς διέτρεξαν φρικιές ανείπωτων τρόμων (W. Bion) και αγχών αδυνατούντων να γίνουν αντικείμενο σκέψης (D. Winnicott). Σωματικές εγγραφές εκείνης της περιόδου δεν μπόρεσαν να αποκτήσουν ψυχική εγγραφή και να καταστούν βιωμένες εμπειρίες. Διατηρούν έκτοτε το τραυματικό τους φορτίο. Τα πρώιμα αυτά τραύματα αφήνουν ίχνη που δεν είναι μνημονικά· δεν τους αποδίδεται νόημα, δεν εντάσσονται στην ψυχική μας ζωή. Οι εγγραφές αυτές δεν αποτελούν μέρος της Ιστορίας μας: ιστορίας προσωπικής, οικογενειακής, κοινωνικής. Υπάρχουν· αλλά στο πλάι της, κατά ένα τρόπο. Παραμένουν εκεί, προσμένοντας αλλά και αποφεύγοντας την ψυχική τους ένταξη. Παραφράζοντας

όπως την γνώριζαν στη μεσαιωνική Κύπρο, είναι γνωστή και ως *Χρονικό, Κρόνακα* κατά τον συγγραφέα της, τον μοναχό Λεόντιο Μαχαίρα (14ος-15ος αι.): «Εβουλεύτηκα... να εξηγηθῶ περι τῆς ἀκριβῆς χώρας Κύπρου... Ἐπειδὴν τὰ πάντα διαβαίνουσι καὶ τὰ γινίσκονται ξηγοῦνται, πολλὰ πεθυμοῦν ὄλοι νὰ γροικῆσούν... καὶ ἀνὲν καὶ τινὰς ἐμποδιστῆ νὰ βλέπεται, μήπως καὶ γλυτώσουν, θέλω ποίσειν διὰ τῆς χάριτος τοῦ παναγίου πνεύματος μικρὴν ἀνθύμῆσιν, διὰ νὰ τὴν διαβάξουσιν» (§1 και 2).

τον Μαχαιρά, «της ακριβής χώρας... μπορεί κάποιος να εμποδιστεί να δει αυτά που έγιναν, μήπως και γλυτώσει». Ωστόσο, τα ίχνη αυτά που παραβλέπουμε, επανέρχονται συστηματικά, ορισμένες φορές βασανιστικά. Η επιστροφή τους, η κάθε φορά επιστροφή τους, είναι ταυτόχρονα και μια ευκαιρία για να τα εννοήσουμε και να τα εντάξουμε στην ψυχική μας ζωή και στην ιστορία μας.

Σε κάθε περίπτωση, η *γλυκεία χώρα*, με τις όμορφες εικόνες που μας χάρισε και τα ανεξιχνίαστα ίχνη που μας κατέλιπε, ενυπάρχει στον καθένα μας. Μιλάμε γι' αυτήν, μοιραζόμαστε παρόμοιες ή ανόμοιες αναμνήσεις με οικείους και ξένους. Η μνήμη της μας διακινεί, τα τραυματικά ίχνη δρουν διαμέσου μας. Η ιστορία της, υπό τη διπλή δράση *λήθης και μνημοσύνης*, είναι ατελής, αποσπασματική και αλλοιωμένη. Πρόκειται για σπαράγματα, όπως εκείνα των αρχαίων αγγείων που σαγηνεύουν τον αρχαιολόγο και ελκύουν τους επισκέπτες των μουσείων.

Τι κράτησε ο καθένας μας απ' αυτή την ένωση με το πρωταρχικό του περιβάλλον, τι μπόρεσε να μεταβολίσει, να το κάνει δικό του και να το αναπτύξει μέσα στην ιστορία του· ποιες δυνάμεις τον καθήλωσαν ή τον ώθησαν να προχωρήσει τη ζωή του περισσότερο ή λιγότερο αυθεντικά και δημιουργικά, αρτιώνοντας την υποκειμενική του εμπειρία στον κόσμο, είναι ερωτήματα που αφορούν όλους ανεξαιρέτως. Συγγνωστά σπαράγματα και σπαραγμούς επισκεπτόμαστε νυχθημερόν με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία μέσα στους χώρους εκείνους της δημιουργικότητας, της παρηγορίας και της ελπίδας που είναι τα προσωπικά μας όνειρα, καθώς και οι μοιρασμένες με τους

άλλους εμπειρίες νοήματος, που ονομάζουμε πολιτισμό.

Θα αναρωτηθούν ίσως κάποιοι, και δικαίως, πώς ένας ψυχαναλυτής, του οποίου η καθημερινή εργασία είναι κλινική, επιχειρεί να σκεφτεί ζητήματα που άπτονται της κοινωνίας και του πολιτισμού. Δεν είναι μόνο γιατί συμβαίνει να είμαι και ανθρωπολόγος. Είναι γιατί η ίδια η Ψυχανάλυση, και από πολύ νωρίς, ήρθε αντιμέτωπη με θέματα κοινωνίας και πολιτισμού. Όχι για να τα κρίνει ή να τα αλλάξει, αλλά για να τα σκεφτεί μέσα από τη δική της προοπτική και τη δική της σκευή. Εξάλλου, κατά τη ρήση του ίδιου του Freud, η ίδια η Ψυχανάλυση είναι εργασία πολιτισμού (1930).

Ολοκληρώνοντας αυτό τον Πρόλογο, θέλω θερμά να ευχαριστήσω την συνάδελφο και φίλη Ειρήνη Γεωργιάδη, με την οποία μοιράστηκα το ενδιαφέρον μου για το θέμα των αγνοουμένων, τις συνεντεύξεις με τους συγγενείς τους, την συγγραφή των πρώτων ανακοινώσεων και δημοσιεύσεων.

Επίσης, θερμά ευχαριστώ τον δάσκαλό μου René Kaës, που με τη μακρόχρονη διδασκαλία της πλούσιας κλινικής του και των ρηξικέλευθων θεωριών του μου προσέφερε τα απαραίτητα ερείσματα και εργαλεία για την ανάπτυξη της σκέψης μου. Τον ευχαριστώ επίσης για τη μεγάλη τιμή που μου κάνει να προλογίσει με τη συνήθη γενναιοδωρία του τις εργασίες μου και μάλιστα στην αρχική τους μορφή ως μεγάλου και ενιαίου βιβλίου.

Η σκέψη μου πάει στις αναλύτριές μου Monique Depagne, Άννα Ποταμιάνου, Nadine Vander Elst. Με βοήθησαν να εννοήσω εκείνες τις απροσπέλαστες με άλλο τρόπο

διεργασίες και περιεχόμενα του ψυχισμού μου, να διευρύνω τους πνευματικούς μου ορίζοντες. Επίσης στους συναδέλφους και φίλους μου Σωτήρη Μανωλόπουλο και Βασιλή Δημόπουλο, που διάβασαν ένα χειρόγραφο του βιβλίου, και στις παρατηρήσεις τους που με γενναιοδωρία μού προσέφεραν, στον Κώστα Ζερβό για το έμπρακτο ενδιαφέρον που δείχνει για τις εργασίες μου και τον εμπλουτισμό που προσφέρει στη σκέψη μου, στη Σαλώμη Γιάλλουρου για τις διευκρινίσεις που μου προσέφερε για την κυπριακή νομοθεσία, την Λήδα Πέτρου για τις αλληπάλληλες αναγνώσεις, μεταφράσεις κ.λπ., τη Ντίνα Σαμοθράκη για τη φιλολογική επιμέλεια, τη ζωγράφο Εύη Θεοφανίδου για το έργο της που κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου και βέβαια τον εκδότη Γιώργο Χατζηιακώβου.

Τέλος, πιο θερμά από όλους θέλω να ευχαριστήσω εκείνους, και κυρίως εκείνες, που δίχα τους το βιβλίο δεν θα υπήρχε. Εκείνη την αγράμματη γιαγιά και παππού, τους γονείς μου, που επένδυσαν εξίσου μ' εμένα στη μόρφωσή μου· τις χήρες της Κύπρου, τη Χαρίτα Μάντολες, που έφερε μαζί της για να μιλήσουμε στο πρώτο μου γραφείο, στη Λεμεσό, τις άλλες συγγενείς των αγνοουμένων· γενικότερα τις Καρυάτιδες της οδύνης του καθενός μας, είδος προς εξαφάνιση στον σύγχρονο πολιτισμό, που αποστρέφεται την απώλεια και την υποστήριξη της εργασίας του πένθους, του προτύπου εκείνου της ψυχικής όσο και πολιτισμικής εργασίας και εξέλιξης.

Αθήνα, Μάιος 2023